

DOKUMENTY I MATERIAŁY

Kinga Dorbach

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

AKTA DAWNE W STRUKTURZE ZASOBU ARCHIWUM DIECEZJALNEGO W PELPLINIE

Powstanie w 1243 r. diecezji pruskich, w tym diecezji chełmińskiej, otworzyło nową kartę w dziejach ziem pruskich. Sieć kościelna, jaka miała już nie długo objąć tereny diecezji sambijskiej, pomezkańskiej, chełmińskiej i wramińskiej niosła za sobą od dawien dawna uznaną władzę kościelną. Od momentu powstania diecezji rozpoczęła funkcjonowanie kancelaria biskupia, a wraz z nią i archiwum biskupie oraz archiwum kapituły a z czasem konsystorskie, które dadzą początek archiwum diecezjalnemu.

Takie oto archiwum diecezjalne funkcjonuje dzisiaj w diecezji pelplińskiej, która z dawien dawna wchodziła w skład diecezji chełmińskiej. Otóż diecezja pelplińska została ustanowiona bullą *Totus tuus Poloniae populus* papieża Jana Pawła II z 25 marca 1992 r., która likwidowała diecezję chełmińską, tworząc z niej jednocześnie diecezje pelplińską i toruńską. Zatem archiwalia wchodzące obecnie w skład Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie od najdawniejszych czasów przechowywano w Chełmży, będącej stolicą biskupią diecezji chełmińskiej. Jednakże doba zaborów oraz idące z tym zmiany organizacyjne spowodowały, że w 1821 r. mocą bulli *De salute animarum* siedzibę biskupów oraz archiwum przeniesiono do Pelplina. Miał on być ośrodkiem, który łatwo podlegałby kontroli władz pruskich, jako oddalony znacznie od pozostałych posiadłości diecezjalnych. Wtedy to też Ernest Ronge uporządkował bardzo zubożały przenosinami diecezjalny zasób archiwalny. Ostatecznie utworzenie dzisiaj istniejącego archiwum jest zasługą biskupa Stanisława Okoniewskiego.

Szczególnie ważne miejsce w archiwum diecezjalnym, dla poznania historii diecezji zajmują akta dawne. Układ, który zastosowano przy porządkowaniu tychże dokumentów jest w większości zapożyczony od ks. Pawła Pań-

¹ Archiwum zostało uporządkowane 1 kwietnia 1928 r.

skiego, dyrektora archiwum w latach międzywojennych. Dzisiaj owe archiwalia pomagają w odtwarzaniu dziejów nie tylko diecezji chełmińskiej, ale również terenów, które znajdowały się pod władaniem biskupów chełmińskich². Akta dawne zawierają informacje od końca XVI w. do połowy XIX w., czyli okresu największych reorganizacji diecezji pod względem administracyjnym³. Z powodu zniszczeń wojennych do naszych czasów nie zostały wszystkie jednostki archiwalne. Wiadomo, że do archiwum nie wróciło: 2 vol. (2,24%) z zespołu Culmensia et Pomesaniensia, 7 vol. z zespołu Gedanensia, 2 z działu Kamienensia (11%), 2 z działu Varia (1,7%), 41 z Monastica.

W skład Akt dawnych wchodzi: *zespół Diecezja Chełmińska i Pomezkańska (C-Culmensia et Pomesaniensia)*, *Dział Archidjakoat Pomorski (G-Gedanensia)*, *zespół Archidjakoat Kamienski (K-Kamienensia)*, *Dział Akta klasztorne (M-Monastica)*, *Dział Varia*.

Zatem zespół *Culmensia et Pomesaniensia* zawiera 93 księgi oprawne oraz posyty z lat 1562-1872. Stanowi odzwierciedlenie diecezji chełmińskiej w jej pierwotnym kształcie, która została w 1525 r. obszarowo powiększona o okręg malborski, czyli północno-zachodnią część protestanckiego biskupstwa pomezkańskiego (kwidzyńskiego). Obejmuje akta biskupie i konsystorskie a także kapitulne oraz dekanalne i parafialne. Dokonano tutaj wyróżnienia 6 serii: A. Uposażenie biskupstwa, B. Acta curiae et consistorii, C. Wizytacje, D. Zbiory przywilejów, E. Varia oraz F. Akta obce. Ów podział wynika z faktu, iż od XIV w. wraz z wytworzeniem się *księgi do wpisywania akt*⁴ pojawiły się serie, według których prowadzono zapisy w księgach. Serie były prowadzone w powiązaniu z administracyjnym ustrojem organizacji kościelnej. Serie: B, E oraz F są sklasyfikowane względem pochodzenia, czyli twórcy. Jak wiadomo, wraz z kancelarią biskupią prowadzona była również kancelaria konsystorska, która obejmowała z reguły tylko *acta officialia* (analogiczne do *libri episcopalia*), ale pojawiał się również podział na wiele mniejszych ksiąg. Jeśli owych ksiąg było więcej, jedna była księgą główną gdzie, wpisywano *acta actorum*⁵, w następną *acta sententiarum*⁶,

² W momencie powstania diecezji władza biskupia obejmowała ziemię w granicach Wisły, Drwęcy i Osy (ziemie chełmińską i ziemie lubawską); część diecezji pomezkańskiej; po 1821 r. diecezja składała się z: archidjakoatu pomorskiego (9 dekanatów, 130 parafii i filii), dekanatu fordońskiego (9 parafii), archidjakoatu kruszwickiego, który wydzielono z diecezji włocławskiej, archidjakoatu kamienskiego (3 dekanaty, 31 parafii i 1 kolegiata) oraz ziemi michałowskiej (dekanatu górznieńskiego) wraz z parafią Białuty, które zostały wyłączone z diecezji płockiej i archidiecezji gnieźnieńskiej.

³ W 1525 r. doszło do sekularyzacji Prus Książęcych i z tego powodu część diecezji pomezkańskiej, która leżała w granicach Prus Królewskich, znalazła się pod jurysdykcją diecezji chełmińskiej; w 1772 r. diecezja chełmińska znalazła się w rękach pruskich, 16 VII 1821 r. papieża Pius VII bullą *De salute animarum* dokonał reorganizacji owej diecezji i powiększył ją prawie trzykrotnie.

⁴ H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, s. 72.

⁵ W zakresie sądowym-dekrety. Poświadczenia o innych czynnościach. W zakresie administracyjnym zaś wydane przez oficjała akta.

⁶ Czyli wyroki.

a jeszcze w inną *examina testium*⁷. Jednakże zawsze stanowiły one *acta officialia*.

Nazwa działu *Gedanensia* pochodzi zaś od siedziby oficjałów (archidiakonów), którzy sprawowali władzę na tym terytorium w imieniu biskupa. Obszarowo więc akta w nim zawarte odnoszą się do dawnego archidiakonatu pomorskiego, który stworzono w XII w., kiedy to w 1148 r. papież Eugeniusz III zatwierdził biskupa kujawskiego jako administratora nowo utworzonej diecezji na Pomorzu⁸. W 1818 r. ową jednostkę terytorialną przyłączono do diecezji wrocławskiej a już w 1821 r. znajdowała się przy diecezji chełmińskiej. Sama tytułatura archidiakona pomorskiego w kapitule pojawiła się 24 czerwca 1730 r.⁹ Takowej fundacji próbowano dokonać wcześniej w 1654 r. Otóż ks. Walerian Radzyński chciał uposażyć kanonika na sumę 500 zł. na dobrach kurzejnickich i kapitulnych¹⁰. Jednakże fundacja owa zniknęła z niewiadomych przyczyn. W XVIII w. była to tylko i wyłącznie tytułatura bez dochodów nakładająca na uposażonego kanonika jedynie obowiązek wizytowania diecezji co trzy lata.

Po I rozbiore Polski do Prus trafiła część diecezji wrocławskiej: mianowicie archidiakonaty pomorski¹¹ i kruszewicki, które nadal utrzymywały kontakt z diecezją pozostałą w kraju. Dla pomorskiej części diecezji biskupstwa wrocławskiego oraz Gdańska utworzono 18 czerwca 1773 r. w Gdańsku oficjałat i wikariat generalny. Dokonał tego A.K. Ostrowski. Rok później siedziba oficjałatu została przeniesiona do Tczewa, gdyż Gdańsk faktycznie do 1793 r. pozostawał w rękach polskich¹².

W przypadku *Gedanensia* możemy mówić o 92 księgach i fascykułach z lat 1583–1824. Jak podaje A. Nadolny wyżej wymienione akta przekazano w latach 1820–1823 z Gdańska, Włocławka oraz w późniejszym okresie z terenów poszczególnych parafii w diecezji. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że oficjał przebywał nie tylko na terenie Gdańska. Znajdziemy tutaj akta konsystorza gdańskiego, wizytacje generalne i dziekańskie archidiakonatu gdańskiego, oficjała bydgoskiego, który od 1764 r. przemianowany został na oficjałat świecki oraz księgę konsystorza generalnego tczewskiego z lat 1773–1793 (istniejący przejściowo) a także akta dekanalne.

W *Gedanensia* wyróżniono więc następujące serie: A. Wizytacje, B. Archiwum Konsystorza Gdańskiego, C. Archiwum Konsystorza Tczewskiego, D. Archiwum Konsystorza Bydgoskiego oraz E. Akta dekanalne. Zastosowa-

⁷ Wpisywano w niej zeznania świadków.

⁸ T. Glemma, *Dzieje diecezji chełmińskiej*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego” 1986, z. 3, s. 195.

⁹ A. Mańkowski, *Kapituła katedralna chełmińska od 1466 do 1821 r.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1920, t. 5, nr 3 i 4, passim.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Historia kościoła w Polsce (dalej: Historia kościoła), pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 398.

¹² W. Szulist, *Przeszłość obecnych obszarów Diecezji Pelplińskiej w latach 1772–1821*, „Studia Pelplińskie” 2000, t. 30, s. 258–259.

no chronologiczny układ akt. Seria A. została wyłączona z akt biskupów włocławskich, zaś pozostałe serie obejmują akta związane z działalnością urzędów diecezjalnych w obrębie archidiaconatu pomorskiego oraz działalnością kancelarii w tym przypadku konsystorskich (coraz silniej od XV w.). Seria A zawiera przede wszystkim akta wizytacji generalnych za poszczególnych biskupów, przeprowadzane w latach 1583–1819. Natomiast seria B gromadzi akta w czterech klasach: a. *Acta Consistorii Generalis Gedanensis*; b. *Protocolla Consistorii Gedanensis*; c. *Acta iudiciaria*; d. Pomoce kancelaryjne: 1. Stosunki z radą miejską Gdańska, 2. Podręczniki prawne, sądowe, kancelaryjne, formularze oraz 3. Dzienniki kancelaryjne. W kancelarii oficjała podobnie jak w kancelarii biskupiej notariusze spisywali terminarze procesowe, które najpierw zamieszczali w brulionach, a dopiero po ponownym rozpatrzeniu wpisywano je do czystopisów. Owymi czystopisami były właśnie *Protocolla actorum officialium*, tak jak w klasie b. W klasie a zawarte są akta wytworzone przez Konsystorz Generalny Gdański, natomiast *Acta iudiciaria* jak wiadomo zawierają dokumenty sądowe.

Archiwalia znajdujące się w zespole *Kamienensia* odnoszą się do działalności archidiaconatu i oficjałatu kamieńskiego, który został utworzony w 1512 r. przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Łaskiego, kolegiaty kamieńskiej, erygowanej w 1651 r. przez arcybiskupa Macieja Łubieńskiego, oraz kapituły. Część archidiaconatu kamieńskiego została przyłączona do diecezji chełmińskiej w 1821 r. po bulli *De salute animarum*. Akta *Kamienensia* zostały w latach 1850–1851 przekazane przez ks. Franciszka Semrau, który od 1850 r. był proboszczem kamieńskim. Owe akta podzielono na: a. *Generalia*, b. *Acta Capituli Camenensis*, c. *Acta Consistorii Camenensis* oraz d. Wizytacje archidiaconatu. Wyróżnienia serii dokonano według urzędów diecezjalnych.

Dział *Monastica*, czyli akta klasztorne, gromadzą archiwalia ze skasowanych w XIX w. za sprawą rządu pruskiego klasztorów pomorskich. Od chwili opanowania części diecezji włocławskiej oraz diecezji chełmińskiej przez państwo pruskie przystąpiono do likwidacji zakonów. W tej akcji można wyróżnić kilka okresów. Pierwszy to lata 1772–1794, kiedy zaczęto wdrażać przepisy administracyjne w celu kontroli życia zakonnego¹³. Okres drugi obejmuje lata 1795–1806. Okres ten charakteryzował się pierwszymi likwidacjami. Natomiast zasadnicza akcja kasacyjna odbyła się w dwóch etapach, w latach 1815–1832 i 1833–1848¹⁴. Jednakże ks. Alfons Mańkowski jako zasadniczy moment rozprawy z klerem zakonnym podaje rok 1810¹⁵. W tym roku miano znieść 58 klasztorów w tzw. Prusiech Zachodnich, a w obwodzie nadnoteckim 633, jak również odsunąć kler od pracy duszpasterskiej i szkolnej.

¹³ P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 37.

¹⁴ A. Nadolny, op. cit., s. 126.

¹⁵ A. Mańkowski, *Anastazy Sedlag, biskup chełmiński (1787–1856)*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1920, t. 5, nr 3 i 4, s. 45.

W dziale *Monastica* wydzielono 21 grup zachowując porządek alfabetyczny oraz stosując kryterium miejscowości: I. Chełmno - Misjonarze św. Wincentego i Paulo, II. Chełmża – franciszkanie, III. Gdańsk – brygidki, IV. Gdańsk – Oliwa – cystersi, V. Gdańsk – Stare Szkoty (Orunia), VI. Gdańsk – św. Wojciech – Misjonarze Wincentego i Paulo, VII. Grudziądz – benedyktynki, VIII. Kartuzy – klasztor kartuzów, IX. Koronowo (Byszewo) – cystersi, X. Łąki Briatańskie – franciszkanie reformaci, XI. Pelplin – cystersi, XII. Rywałd – kapucyni, XIII. Toruń – benedyktynki, XIV. Toruń – dominikanie, XV. Toruń – franciszkanie, XVI. Toruń – jezuiti, XVII. Wejherowo – franciszkanie reformaci, XVIII. Witów – norbertanie, XIX. Zamartebnardyń, XX. Żarnowiec – benedyktynki, XXI. Żukowo – norbertanki.

Cystersi z Gdańska i Oliwy z grupy IV swoją działalność rozpoczęli w 1186 r.¹⁶ W 1782 r. zaczęto ograniczać aktywność zakonu, a w 1804 r. przyjęto ostatniego kandydata na oliwskiego cystersa¹⁷. Przełomem w działalności zakonu stały się wojny napoleońskie, które doprowadziły do zubożenia klasztoru, gdyż dwukrotnie urządzono w siedzibie zakonnej lazaret: najpierw w 1807 r. dla wojsk francuskich a następnie w 1813 r. dla wojsk rosyjskich. Ostatecznie zgromadzenie zakończyło swoją wielowiekową działalność w 1831 r.¹⁸, a w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie odnajdujemy niestety zaledwie cztery jednostki, odnoszące się do działalności cystersów z Gdańska i Oliwy są to trzy teczki wypisów z Archiwum Państwowego w Gdańsku z zespołu 391 i 427 oraz Biblioteki Gdańskiej PAN (Ms 135), które zostały sporządzone przez ks. P. Czaplewskiego i przekazane do Pelplina w 1956 r.¹⁹, a zawierają one przywileje oliwskie (1250–1712), odpisy rekordów oraz wyroków opatów i przeorów oliwskich (1708–1763) i uchwały konwentu oliwskiego (1752–1798), dotyczące przede wszystkim spraw gospodarczych i przyjmowania nowicjuszy. Należy również wspomnieć o kserokopii kroniki oliwskiej, znajdującej się w archiwum pelplińskim (1270–1472), której oryginał znajduje się w bibliotece, Linköping w Szwecji²⁰.

O powstaniu klasztoru kartuzów w Kartuzach, którego archiwalia znajdują się w grupie VIII, krąży legenda, że został ufundowany przez syna kobiety, która za swoją próżność została porwana przez szatana²¹. Źródła natomiast potwierdzają fundację owego klasztoru w roku 1380²². Klasztor zamknięto przed 1849 r., gdyż jak wynika z dokumentów po zniesieniu zakonu 11 lipca 1849 r. ustanowiono wikarię lokalną²³. Dzisiaj w archiwum znaj-

¹⁶ E. Cieślak, *Historia Gdańska*, t. 1, cz. 1, Gdańsk 1978, passim.

¹⁷ Kandydatem tym był Wojciecha Liskowski.

¹⁸ A. Nadolny, op. cit., s. 292.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ *SGKP*, t. 3, s. 883–884.

²² Cytat ze wspomnianego powyżej Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego: „Jan z Rusocina pod Gdańskiem, jedyny syn Piotra z Rusocina darował wszystkie swe dobra na fundację nowego klasztoru oo.kartuzyan.”

²³ *SGKP*, t. 3, s. 883–884.

duże się 30 woluminów ksiąg oprawnych i poszytów zawierających odpisy dokumentów odnoszących się do dziejów klasztoru od 1382 r. są to: księgi gospodarcze, rachunkowe oraz akta ogólne konwentu²⁴. Są wśród nich opracowania i materiały zebrane przez przeora klasztoru o. J. Schwengla²⁵ w latach 1735–1766. Akt dotyczących konwentu nie zabrakło w dziale rękopisów biblioteki seminaryjnej. Są to rękopisy kartuskie: (J. Milkau) - *Elenchus librorum bibliothecae Cartusiae Paradisi BVM anno 1770; Copia codicis pergaminei.*; *G. Schwengel- Gesta S.P. Brunonis, Initia S. Ord. Cartusiensis, Generales Ord. Cartusiensis, Catalogus domorum, Monologium Cartusiense*; odpisy dokumentów z lat 1090–1754²⁶.

Cystersi, których archiwalia znajdują się w grupie IX. rozpoczęli swoją działalność w Byszewie w pol. XIII w. ale już w 1289 r. przeniesiono ich do Koronowa²⁷. Klasztor w Koronowie zaś skasowano w 1819 r.²⁸ W archiwum odnajdziemy sześć jednostek akt cystersów koronowskich: *Liber privilegiorum* z 1686 r. (kopie dokumentów i przywilejów do XIII w.)²⁹, *Catalogus rerum omnium* z 1604 r. (kopie dokumentów i przywilejów do XIII w.)³⁰, katalogi opatów, wykazy miejscowości będących własnością opactwa, poczet władców polskich od czasów legendarnych, *Liber mortuorum* z lat 1253–1810 (odnaleziona przez A. Mańkowskiego w Rywałdzie)³¹, poszyt *Orgio prima Monasterii Coronoviensis*³² oraz dwie księgi *Adnotatio communicantium ecclesiae parochialis Coronoviensis* (spis ludności parafialnej z okazji spowiedzi wielkanocnej w latach 1777–1840)³³.

Opactwo cysterskie w Pelplinie, którego dokumentacja przechowywana jest w grupie XI, istniało w latach 1274/1276–1823³⁴. W czasie II wojny światowej akta opactwa cysterskiego zostały umieszczone w Archiwum w Gdańsku w dziale 62 (zakony). W 1944 r. trafiły do Warcina, skąd zostały rewindykowane w 1947 r.³⁵ Zespół jeszcze przed wojną posiadał układ nadany przez ks. P. Panskiego. Po rewindykacji zachowano starą strukturę, pozostawiając luki w zaginionych sygnaturach. Odnajdziemy tutaj akta odnoszą-

²⁴ A. Nadolny, op. cit., s. 293; akta odnoszące się do tegoż konwentu znajdują się również w: Archiwum Państwowym w Gdańsku, Bibliotece PAN w Gdańsku, Książnica Miejska w Toruniu, a 12 woluminów przechowywanych jest w londyńskim British Museum Library.

²⁵ A. Nadolny, op. cit., s. 293.

²⁶ Zob. ADP, Kartuzy – klasztor kartuzów, sygn. Ms 319/82, Ms 423/605, Ms 456/296; J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: Kościół w Polsce, t. 1, Kraków 1966, passim.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Zob. ADP, Dział *Monastica*, Koronowo (Byszewo) – cystersi, sygn. Koron. 1.

³⁰ Ibidem, sygn. Koron. 2.

³¹ Ibidem, sygn. Koron. 3.

³² Jest to XVIII wieczna kopia rękopisu znajdującego się w Archiwum Państwowym w Poznaniu; sygn. – Koron. 4.

³³ Zob. ADP, Dział *Monastica*, Koronowo (Byszewo) – cystersi, sygn. 5–6.

³⁴ J. Kłoczowski, op. cit., passim.

³⁵ Ibidem.

ce się do spraw gospodarczych, majątkowych oraz sądowych. Zespół zawiera dokumenty pergaminowe i papierowe zarówno w oryginałach jak i odpisach od XIII do XIX w. Dotyczą one przede wszystkim elekcji, nominacji, konfirmacji i benedykcji pelplińskich opatów³⁶. 13 ksiąg opactwa znajduje się w dziale rękopisów Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie³⁷.

Zakon benedyktynek w Toruniu, którego archiwalia przechowywane są w grupie XIII, działał w latach 1311–1833³⁸. Konfiskaty jego majątku dokonano w latach 1772–1773³⁹. Pomimo iż toruński konwent znajdował się na terytorium Rzeczypospolitej, jego dobra po I rozbiórce znalazły się we władaniu Prus. Przy kasacie w zamian za swój majątek benedyktyнки otrzymały odszkodowanie i pensję z trudem wystarczającą na wyżywienie. Zespół zawiera 36 teczek z lat 1311–1833. Są to przede wszystkim luźne akta głównie gospodarcze oraz uwierzytelnione odpisy sądowe z XVII–XVIII w.⁴⁰ Ich struktura jest wynikiem pracy ks. P. Czaplewskiego, który uporządkował archiwalia na prośbę proboszcza parafii św. Jakuba (od r. 1667 przy parafii rezydowały siostry), ks. Ludwika Rogackiego⁴¹.

Zakon dominikanów w Toruniu, którego dokumentacja archiwalna znajduje się w grupie XIV, został ufundowany w 1263 r.⁴², a erygowanie konwentu było spowodowane tworzeniem się sieci klasztornej owego zgromadzenia począwszy od 1222 r., kiedy to dominikanie otrzymali fundację przy kościele Trójcy Świętej w Krakowie. Kres działalności klasztoru nastąpił w 1820 r.⁴³ podczas wielkiej akcji kasacyjnej w zaborze pruskim. Zachowały się jedynie trzy jednostki z lat 1232–1830. Są to przede wszystkim: kronika, wykazy przeorów, obligacje, indulgencje, kopie przywilejów i bulli papieskich, akta procesowe o kościoł w Kaszczorku oraz materiały do biografii o. Babeckiego⁴⁴.

³⁶ Przede wszystkim Zob. ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, *Codex diplomaticus Pelplinensis*, sygn. P 64-66; ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, *Varia acta et documenta*, sygn. P 69-72.

³⁷ Przede wszystkim Zob. ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, XVII wieczna kronika opactwa z lat 1258–1668, sygn. Ms 421/622, Ms 422/623; ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, Przywileje z lat 1258–174, sygn. Ms 155/226, Ms 302/170, Ms 302a/170, Ms 303/171; ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, *Libri epistolarum* z lat 1522–1720, sygn. Ms 291/172, Ms 361/419; ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, *Necrologium* z lat 1220–1826, sygn. Ms 310/631; ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, *Liber mortuorum* z lat 1258–1679, sygn. Ms 117/163; ADP, Dział *Monastica*, Pelplin – cystersi, Dokumentacje posiadłości Hopenbruch pod Gdańskiem, sygn. Ms 301/168, Ms 302/169.

³⁸ A. Nadolny, op. cit., s. 295.

³⁹ P.P. Gach, op. cit., s. 37.

⁴⁰ W archiwum parafialnym św. Jakuba w Toruniu znajdziemy akta nr 1–4 i 27 odnoszące się do tegoż klasztoru.

⁴¹ A. Nadolny, op. cit., s. 295; kilka tek pozostało w archiwum parafialnym św. Jakuba w Toruniu – nr 1-4 i 27.

⁴² Historia Kościoła, t. 1, cz. 1, s. 138.

⁴³ A. Nadolny, op. cit., s. 295.

⁴⁴ W Archiwum Miejskim w Toruniu, w grupie zespołów akta klasztorów toruńskich nr 229/1-52, znajdują się akta dotyczące tegoż klasztoru.

Archiwalia z działalności franciszkanów, którzy pojawili się w Toruniu w 1239 r.⁴⁵, przechowywane są w grupie XV. Franciszkanie przebywali w tym mieście do 1557 r. oraz ponownie opiekowali się kościołem Panny Marii w Toruniu od 1724 do 1821 r.⁴⁶ W archiwum ostała się jedynie XVIII-wieczna kronika. Zachowały się także dokumenty w oryginałach i kopiach z lat 1239–1792⁴⁷.

Dokumentacja archiwalna jezuitów w Toruniu, którzy działali tam w latach 1593–1773, znajduje się w grupie XVI.⁴⁸ Do Torunia zostali sprowadzeni przez Ksienię Mortęską. Był to fenomen czasów Zygmunta III, że dom zakonny otwierała uboga zakonnica, a nie król, biskup czy magnat. Oczywiście pierwsi jezuiti pojawili się dopiero ok. 1596 r.⁴⁹ Jednak już w latach 1606–1611 zostali wygnani. Zdarzyło się to także w latach 1626–1655 podczas najazdu szwedzkiego. Ostatecznie breve kasacyjne zostało ogłoszone przez delegata biskupa chełmińskiego Jędrzeja Bajera w pierwszych dniach listopada 1773 r. dla 21 braci zakonnych⁵⁰. Z działalności zakonu zachowały się jedynie cztery jednostki, czyli fragmenty kroniki z lat 1608–1613 i 1692–1694, *Acta consultationum Collegi Thorunensis* (1684–1773), a także wypisy ks. P. Czaplewskiego ze starej kroniki jezuitów w Toruniu (1694–1724)⁵¹.

Fundatorem zakonu franciszkanów reformatów w Wejherowie, którego archiwalia znajdują się w grupie XVII, miał być Jakub, rycerz Władysława IV, który w 1634 r. (jak głosi legenda) został przygnieciony murem pod miastem Białą⁵². W momencie zagrożenia wezwał św. Franciszka, któremu obiecał ufundowanie franciszkanom kościoła w zamian za ocalenie. Kościół miano konsekrować w 1645 r., a klasztor już w 1648 r. Kasata konwentu nastąpiła w 1875 r. wraz ze zniesieniem większości zakonów w diecezji chełmińskiej⁵³. Z działalności franciszkanów w Wejherowie zachowała się w archiwum jedynie kronika z lat 1654–1867, spisana w większej części przez o. Grzegorza Gdańskiego, jak również poszyt *Pia legata*, czyli potwierdzenie

⁴⁵ Historia Kościoła, t. 1, cz. 1, s. 139.

⁴⁶ A. Nadolny, op. cit., s. 295.

⁴⁷ Zachowały się również akta w Archiwum Państwowym w Toruniu – zesp. 230, 6 j. a.

⁴⁸ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. IV, cz. II, Kraków 1904, s. 669.

⁴⁹ Ibidem, s. 680.

⁵⁰ Ibidem, s. 739.

⁵¹ Akta dotyczące opisywanej kongregacji znajdują się również w grupie Toruń-benedyktynki (*jesuitica* z lat 1613–1756); w Archiwum Państwowym w Toruniu (zesp. 231, 65 j.a.)

⁵² *SGKP*, t. 13, s. 194; O. G. Gdański, *Kronika klasztoru franciszkanów ściślejszej obserwacji w Wejherowie w latach 1633–1676*, oprac. G. Labuda, Wejherowo 1966, s. 48; *Anno millesimo sexcentesimo trigesimo quarta, mense Martio in reditu versus patriam Biala quaedam Moschoviae civitas cum adhuc subiuciendo remanserat illius obsidioni interfuit et actis tuniculis ex inprouiso obrutus est, eo quod hostis ex diametro eidem machinaretur. Videns igitur illustrissimus in tanto se extremo vitae discrimine incolumis evaderet in perpetuam huius beneficii recordationem ecclesiam ad honorem SS. Trinitatis et supradicti sancti sui patroni in bonis suis haereditariis extruendam Dei omnipotentis gloriam omni possibili conatu se aucturum) se obstrinxit. Quo voto facto euasit. Quare.*

⁵³ Ibidem, s. 195.

przywilejów (1721–1774). Wspomniana kronika znalazła się w Pelplinie w 1886 r.

Klasztor w norbertanów w Witowie, którego archiwalia przechowywane są w grupie XVIII, istniał w latach 1179–1819⁵⁴. W archiwum diecezjalnym zachowała się jedynie księga *Scutum libertates, immunitates, iurisdictiones...*, która spisana została w 1747 r. Zawiera ona przywileje oraz wyciągi z akt sądowych (1242–1747). Do Pelplina została przekazana przez dr J. Łukowicza z Chojnic.

Bernardyni, których archiwalia przechowywane są w grupie XIX, zostali osadzeni w Zamartem w 1647 r. przez biskupa J. Grabowskiego. Klasztor został skasowany w 1826 r., a już w 1835 r. przeznaczono go na zakład dla księży emerytów. Opiekowało się nim 25 reformatorów, których sprowadzono w 1850 r.⁵⁵ W archiwum ostały się jedynie wykazy dochodów i rozchodów z odprawianych mszy św. oraz *Ordo hebdomadae* (służba liturgiczna w klasztornym kościele) z II poł. XVIII w.⁵⁶

Norbertanki, których dokumentacja archiwalna znajduje się w grupie XXI, do Żukowa sprowadzili książęta pomorski Mestwin i Zwinisław, którzy ok. 1240 r. założyli konwent p.w. Matki Bożej. Pierwsze norbertanki zaś zostały sprowadzone ze Strzelna. Można pokusić się o stwierdzenie, że ów monaster był rodowym opactwem dynastii pomorskiej. Klasztor rozwiązano 20 listopada 1834 r.⁵⁷ a kościół norbertanek przejęła przez parafia w 1836 r.⁵⁸ Budynki klasztorne zostały nabyte przez Falka z Gdańska za 873 tal., a następnie rozebrane i wywiezione; na ich miejscu urządzono cmentarz⁵⁹. W Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie znajduje się sześć jednostek dokumentów, z czego dwie odnoszą się do klasztoru, reszta zaś do kościoła i parafii⁶⁰. Warto tutaj zaznaczyć występowanie Kopiańszki Pelplińskiej, który został sporządzony w latach 1596/97 przez prepozyta G. Błędowskiego⁶¹. W Pelplinie znalazł się w 1931 r. za sprawą ks. P. Czaplewskiego⁶². Poza tym odnajdziemy tutaj akta wizytacyjne klasztoru oraz kościoła czy rozporządzenia powizytacyjne z lat 1672–1756. Wśród akt znajduje się wykaz prepozytów, życiorys ks. J. Borka, *limitatio bonorum* z 28 grudnia 1747 r. pomiędzy dobrami klasztorów żukowskiego i kartuskiego. Zawiera także

⁵⁴ A. Nadolny, op. cit., s. 296.

⁵⁵ W. Szulist, op. cit., s. 270.

⁵⁶ A. Nadolny, op. cit., s. 296; Część dokumentacji przechowywana jest również w dziale rękopisów biblioteki seminaryjnej: *Varia documenta ex conventu olim Fratrum Minorum de Observantia Zamartensi et brevis eiusdem cronica (1737–1817)*; a także w Archiwum Prowincjonalnym Franciszkanów.

⁵⁷ P.P. Gach, op. cit., s. 268.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ J. Fankidejski, *Klasztory żeńskie w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1883, s. 62–63.

⁶⁰ A. Nadolny, op. cit., s. 296; akta znajdują się w depozytach oraz w Bibliotece Gdańskiej PAN.

⁶¹ Ibidem.

⁶² Ibidem.

sprawy gospodarcze (1708–1854) oraz spis ludności parafii z 1780 r. W Pelplinie znalazły się w 1932 r. z polecenia biskupa S.W. Okoniewskiego⁶³.

W dziale *Monastica* znalazła się duża liczba dokumentów, odnoszących się do akt klasztornych w depozytach Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie – rękopisach Seminarium Duchownego w Pelplinie. Dotyczy to przede wszystkim grupy I – akt z działalności Misjonarzy św. Wincentego à Paulo z Chełmna oraz akt parafii Gdańsk-św. Wojciech; grupy III tj. księgi zawierającej informacje o zmarłych zakonnicach i dobrodziejach klasztoru brygidek w Gdańsku. Księga pochodzi z 1644 r., ale zawiera wypisy z (1407) lat 1615–1855; grupy VII – kroniki, czyli Diariusz albo roczne dzieje konwentu grudziądzkiego panien reguły ojca Benedykta z lat 1631–1722. Zarówno w rękopisach seminaryjnych jak i archiwaliach diecezjalnych znajdują się akta grupy VI: a mianowicie dokumenty dotyczące korespondencji Misjonarzy św. Wincentego à Paulo z Gdańska, z lat 1736–1782, a w rękopisach trzy jednostki oraz akta grupy XII kapucynów z Rywałdu. W archiwaliach diecezjalnych zachowały się także katalogi biblioteki kapucynów z lat 1786–1835, zaś w dziale rękopisów biblioteki Seminarium *Catalogi defunctorum* z lat 1687–1824⁶⁴.

Największą kompletnością charakteryzują się akta pelplińskie poklasztorne. Obecnie archiwalia poklasztorne liczą 145 ksiąg i poszytów, w sumie ok. 5,5 mb⁶⁵. Poza tym „[...] w kolekcji znajdują się dokumenty w oryginałach lub odpisach, listy, kopiariusze, akta gospodarcze i procesowe, inwentarze, rachunki, zapiski historyczne i kroniki [...]”⁶⁶. W większości grup zachowały się niestety jak np. II. Chełmża – franciszkanie (jedynie teczka dotycząca spraw dyscyplinarnych z lat 1691–1697⁶⁷); V. Stare Szkoty – jezuiti (jedynie inwentarze kolegium z lat 1683–1774), X. Łąki Briatańskie – franciszkanie (jedynie korespondencja z rządem pruskim, rozporządzenia władz pruskich z lat 1772–1778 oraz wykaz zakonników prowincji płockiej z 1842 r) oraz XX. Żarnowiec-benedyktynki (jedynie jedna księga, tzn. metryka klasztorna, obejmująca lata 1593–1831⁶⁸. Zawiera ona regułę, wykazy mniszek, spowiedników, a także proboszczów).

Ostatni dział *Varia* obejmuje archiwalia, które posiadają różną proveniencję i treść nieodpowiadającą żadnemu zespołowi ani zbiorowi. Dział ten liczy 109 jednostek, a w ich skład wchodzi między innymi: Księgi Cechu i Bractwa Miernickiego w Toruniu (1638-1886), zapiski polityczne z lat 1612–1623, *Codex Belnensis*, *Acta scabinalia Svecensis* z XVII i XVIII w., które znalazł, P. Czaplewski nad zakrystią kościoła parafialnego w Świeciu i przekazał w 1931 r.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Zob. ADP, *Dział Monastica*, Rywałd – kapucyni, sygn. Ms 560/478.

⁶⁵ A. Nadolny, op. cit., s. 291.

⁶⁶ Ibidem; część akt przechowywana jest w rękopisach Biblioteki Seminarium Duchownego, są zdeponowane w archiwum.

⁶⁷ A. Nadolny, op. cit., s. 292.

⁶⁸ Ibidem, s. 296.

do archiwum. Natomiast *Acta scabinalia Golubiensia* z lat 1530–1774, które stanowią część najstarszej księgi z I poł. XVI w., pochodzą z archiwum parafialnego w Golubiu, które w 1873 r. przeglądał W. Kętrzyński. Do Pelplina trafiły jeszcze przed 1928 r. W 1851 r. prawdopodobnie z parafii Nowe przesłano do Pelplina *Liber privilegiorum et decretorum* z lat 1620-1651 zawierające kopie dokumentów od 1301 r. O pozostałej nieznaczej części wchodzącej w skład działu *Variia* nie posiadamy informacji.

Zatem archiwalia wchodzące w skład Akt dawnych stanowią ok. 461 jednostek, w tym: 94 z *Culmensia et Pomesanensia*, 99 z *Gedanensia*, 14 z *Kamenensia*, 145 ksiąg z *Monastica* oraz 109 jednostek z *Varia*. Możemy pośród nich odnaleźć wizytacje kościelne, kroniki zakonów, sprawy finansowe, sądowe czy też parafialne. Jednakże dokumentacja często jest szczątkowa i fragmentaryczna, co wynika ze zniszczeń wojennych oraz częstych reorganizacji administracyjnych diecezji. Najlepiej zachowaną część Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie stanowi zespół *Culmensia et Pomesanensia*.